

A Tragédia és a korabeli irodalmi ellenzék II.*

Reviczky Szevér – paródiába hajló laudáció vagy baloldali bírálat Herzen szellemében?

Az ifjan sírba dőlt hírlapíró, műfordító, Reviczky Szevér (1840–1864) munkássága régen feledésbe merült. Kortársai is tudták, hogy gazdag tehetsége nem hagy maga után mélyebb nyomot, beváltatlan ígéret marad.¹ S valóban: csupán tragikus kimenetelű párbajának kuriózumát őrizte néhány évtizedig az irodalmi emlékezet.² Pedig nagy ívű *Tragédia*-kritikáján kívül számos publicisztikája fontos kortörténeti dokumentum, amelyek főképp az orosz irodalom 1849 és 1867 közötti fogadtatásában játszottak jelentékeny szerepet.³ A 60-as évek fordulóján Reviczky Szevér ahhoz a Bach-korszakban felnövő nemzedékhez, fiatal írói-baráti társasághoz tartozik, amely fokozatosan eltávolodik az irodalmi Deák-párttól, Arany és Gyulai körétől. Legeredetibb költőnknek Vajda Jánost, legértékesebb írónknak Jókait, önálló, új utat kereső kritikusként pedig Zilahy Károlyt tekintik. Nem alkotnak jelentős szépirodalmi műveket, és mivel a népnemzeti iskola vezette intézményekből kiszorultak, vagy beválasztásuk esetén is háttérben maradnak, az ellenzéki sajtó válik orgánummá, ezért újságíróként közelítenek a literatúra felé. A két tábor először politikai nézeteiben távolodik el egymástól: az ellenzék – mivel biztatónak ítéli a hazai fejlődés ütemét – az állampolgári jogokon alapuló nemzetállam megteremtésének lehetőségét mérlegeli, vagyis szakít az irodalmi Deák-párt eszményével, ahol a társadalom megőrzi, vagy csak emberöltő múlva haladja meg a forradalom előtti rendi és nemzetiségi szerkezetét.

1862 tavaszán, három hónappal Madách *Tragédiájának* megjelenése után az irodalmi ellenzék kritikai gondolkodása is külön útra tér. Reviczky *Tragédia*-bírálatát – hasonlóan Vajda két cikkéhez⁴ – az esztétikai, ízlésbeli elkülönülés köztes időszakáról fest képet. Az ellenzék *Tragédia*-olvasatát legfelkészültebb teoretikusuk, Riedl Szende (1831–1873) kritikaelméleti tézisei formálták, noha ő maga nem írt Madách művéről. Riedl a 60-as években már fényes, nemzetközi hírű tudományos pályáját járja. Nyelvésznek indul, Jénában szerez bölcsészdoktorátust, majd az 50-es évek derekától a prágai egyetemen tanít, ahol a magyar tudományosság és szépirodalom népszerűsítésével úttörő munkát végez. 1858-ban az Akadémia levelező tagjai közé választja, az évtized fordulóján végleg hazatér, 1863-ban a Pesti Egyetemen habilitált tanárként kap katedrát. Ezután is főképp összehasonlító nyelvészeti, germanisztikai és bohemisztikai kutatásai jelölik ki tudományos pályájának ívét. A gazdag prágai szellemi örökségnek köszönhetően Riedl érett kritikusként, gyakorlott publicistaként mutatkozik be itthon.⁵ A cseh földön megjelent tanulmányaiban már feltűnik a polgári értékrendet tükröző műbírálat igénye, és a hat év után hazatérő Riedl Szende gondolatvilágában „a hegeli örökség idealisztikus része és polihisztorsága dialektikus kritikai érzéssel és a természettudományok iránti tudatos érdeklődéssel párosul”.⁶ Ám azzal kellett szembesülnie, hogy itthon nincs olyan orgánus, amelynek kritikai elvei összhangban lennének elképzeléseivel. „Láttam az irodalmat

* A tanulmány első része a *Magyar Művészet* 2025/4. számában jelent meg, és Vajda János *Tragédia*-bírálatát elemzi.

¹ TÓTH Kálmán: *Reviczky Szevér* [Nekrológ] = *Az Ország Tükre*, 1864. október 11. (29. sz.), 1–2. Az utolsó, hetven éve megjelent és e kritikátörténeti korszakkal foglalkozó szakmunka is csak futólag említi Reviczky nevét. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*. Bp., Akadémiai, 1956, 44.

² [NÉVTELEN]: *Elek Gusztáv és Reviczky Szevér. Egy halálós végű párbaj emlékezete* = *Pesti Napló*, 1913. március 12. (61. sz.), 11.

³ 1983-ban jelentek meg részletek Reviczky russzisztikai írásaiból. Vö. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa – DUKKON Ágnes et al.: *Orosz írók magyar szemmel I. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szöveggyűjtemény*. Szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, 65–78.

⁴ [VAJDA János]: *Irodalmi újdonságok = Nővilág. Divatlap a magyar hölgyek számára*, 1862. január 20. (2. sz.), 29–30.; [Uő]: *A jutalomtűzésekről = Nővilág*, 1862. február 10. (4. sz.), 59–60.

⁵ Vö. SAS Andor: *Riedl Szende hírdőzési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában (1854–1860)*. Pozsony, Slovenská Grafia, 1937; BERKES Tamás: *Riedl Szende prágai évei (1854–1860) = A Bohemia című folyóirat 2023/2024 1–4. összevont számának melléklete*

⁶ KEMÉNY G. Gábor: *Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért = Irodalomtörténet*, 1950, 2. sz., 70–90., 78.

a központban ... s elszomorodtam. Láttam, hogy nálunk nagyjából éppen azok szeretnek írni, akik nem szeretnek tanulni, s akik szeretnek tanulni, azok nem írnak” – írja Gyulai Pálnak címzett nyílt levelében.⁷

Riedl azt is megtapasztalta itthon, hogy ifjú elvbarátai, Reviczky Szevér és Zilahy Károly, illetve Vajda János egyre nehezebben jutnak fórumhoz: az irodalmi ellenzéknek nincs sajtója. Ezért 1862 tavaszán folyóiratot alapít *Kritikai Lapok* címmel, és az első számban új irányt hirdet: a polgárosodás gyors előmozdítását szorgalmazza – mint az alcím is hangsúlyozza – a „magyar tudományosság, szépirodalom és művészet érdekében”. A folyóirat publicisztikai három téma köré csoportosulnak: tudományos és irodalmi kritika, a közművelődés ügye és a nemzetiségi lét. A „tárgyszerű kritika” megteremtésére való törekvés formálta Riedl lapjának fő arculatát, és ide nyúlnak vissza Reviczky és Zilahy *Tragédia*-bírálatának elméleti gyökerei is. A *Kritikai Lapok* fő célkitűzése, hogy oldja tudományos és irodalmi életünk elszigeteltségét, ezért literatúránkat világirodalmi látószögéből mutatja be, vállalva, hogy a bírálatokban a magyar művek alulmaradhatnak a kortárs angol, német, francia és orosz alkotásokkal való összehasonlításokor. Riedl az enciklopédisták tézisét hirdeti: minden társadalmi probléma forrása a „féltudás”, tehát a kiművelt, a valóságot a ráció fényénél vizsgáló polgár úrrá tud lenni a világ ellentmondásain – és ez nem csupán lehetősége, hanem morális kötelessége is. Csakhogy a sine ira et studio műbíráló elv és a polgárosodást sürgető társadalmi, etikai elvárások egyidejű érvényesítése ellentmondásossá válik. Ennek szemléletes példája éppen Reviczky és Zilahy *Tragédia*-kritikája. Tovább nehezítette Riedl kritikaelméleti elveinek megvalósítását, hogy kedvenc módszertani fogását, a hegelianus esztétikára épülő összehasonlító módszert kevésbé sikerült a korabeli magyar irodalmi alkotásokra alkalmaznia. Ezért „az egyes szellemi tüneményeknek az igaz, szép és jó egyetemes törvényeivel való elfogulatlan egybevetése”,⁸ vagyis az esztétikai alapelvekből kibontakozó, de a társadalmi, erkölcsi, lélektani szempontokat is ötvöző normatív-kontextuális kritika sokszor csak eszmény maradt. Ezt legjobban a *Kritikai Lapok* indulásakor megjelent ellenzéki *Tragédia*-kritikák – Vajda, Reviczky és Zilahy publicisztikai – szemléltetik, ugyanis a pártatlan „szépészeti” alapelveket rendre háttérbe szorítják az ideológiai elvárások. Igaz, a hegelianus kritikusi eszményt az Arany-kör bírálóinak, Greguss Ágostnak, Szász Károlynak és a német filozófus legelkötelezettebb hazai hívének, Erdélyi Jánosnak sem sikerült megvalósítania *Tragédia*-tanulmányában.

A Madách-mű recepciója szempontjából is szót érdemel a harc, amelyet az irodalmi ellenzék színházi életünk megújulásáért vívott. 1863 nyarán ötvenöt aláíró – köztük Bajza Jenő, Dobsa Lajos, Reviczky Szevér, Riedl Szende, Thaly Kálmán, Tolnai Lajos és Zilahy Károly – petícióval fordult Ferenc József „Ő cs. kir. Felségéhez”, hogy az országgyűlés 1861-ben alapított színházi bizottmánya erősebben jelölje ki a Nemzeti Színház és a Budai Népszínház irányvonalát. Az aláírók főképp a drámaírók testületek munkáját kifogásolták: hiányoznak az eredeti magyar darabok a teátrumok repertoárjából, ezért az in-

Az ifjú Riedl Szende portréja
© Wikimedia Commons

⁷ [RIEDL Szende]: A *Kritikai Lapok* szerkesztőjének nyílt levele Gyulai Pálnak = *Kritikai Lapok*, 1862. október 1. (14. sz.), 329–332., 331.

⁸ RIEDL Szende: *A Kritikai Lapok = Kritikai Lapok*, 1862. március 1. (1. sz.), 1.

tézmények nem tölthetik be küldetésüket, nyelvünk és kultúránk terjesztését és ápolását. A színházi petíció arra is rávilágít, hogy az irodalmi ellenzék miatt foglalkoztatta minden új magyar dráma, így *Az ember tragédiája* is.

A színházügy lehangosabb szószólója Reviczky Szevér volt, aki a petíciót megfogalmazó Dobsával személyesen nyújtotta át az okmányt az uralkodónak Bécsben.⁹ Reviczky alig tizenkilenc évesen tűnt fel újságíróként, műkritikusként az ellentábor lapjaiban: pályáját a *Pesti Naplónál* kezdte, de publikált a *Budapesti Hírlapban*, a *Szépirodalmi Figyelőben*, később a *Koszorúban* is, így érthető, hogy *Tragédia*-bírálatában tisztelettudón írt Greguss Ágostról és Szász Károlyról, de mindebbe már sok malícia is vegyült. A két tábor közötti kenyértörésre Reviczky írásának megjelenése után három hónappal, 1862 derekán került sor: a Riedl-kör az elmérgesedő és országos visszhangú *Önbírálat*-vitában végképp megorrolt „Gyulai Palcsi professzor úrra”, és a röpirat üldözött szerzője, Vajda János mellé állt. Reviczky Madách-bírálatának e köztes, bizonytalan kritikátörténeti helyzetéről stílisis, tematikai és metodikai következetlenségei árulkodnak.

*

Reviczky Szevér ötrészes *Tragédia*-kritikája a *Gombostű* című, főképp a hölgyolvasók figyelmére számító irodalmi divatlapban jelent meg 1862. március 1. és március 15. között.¹⁰ Madách várt a cikk megjelenésére, barátjának így írt: „A *Gombostű*be ha jött valami critica a könyvemről, kérlek, átolvasás végett küldd el.”¹¹ Ennek ellenére a szakirodalom százharmincegy évig meg sem említette Reviczky sorozatát: először Praznovszky Mihály adta rövid összefoglalását 1993-ban,¹² majd Kerényi Ferenc a *Tragédia* kritikai kiadásában,¹³ de elemzés nem született

róla.¹⁴ Igaz, Reviczky fóruma, a Rózsaági Antal szerkesztette *Gombostű* kérészéletű volt, csakhogy így végezték Arany János folyóiratai, a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú*, vagy a Riedl-féle *Kritikai Lapok* is, mivel a honi polgárosodás még nem érte el azt a szintet, hogy az efféle vállalkozásokat hosszabb ideig életben tarthatta volna. Reviczky bírálata – hasonlóan Vajda János egy hónappal korábbi *Tragédia*-cikkéhez – keretes szerkezetű, azonban a kritikus téziseket közrefogó laudáció nem annyira Madáchnak, inkább a Kisfaludy Társaságnak és az új drámai költemény két, lelkes méltatójának, Greguss Ágostnak¹⁵ és Szász Károlynak szól.¹⁶ Reviczky megemlíti a Greguss fordította külföldi népdalgyűjteményt, valamint Szász darabját, a *Trencsényi Csákot* (1861), nyilvánvaló túlzással a *Tragédia* méltó előzményének tekintve. E kettős szerzői kitétel jobb megértéséhez a bírálatok megjelenési sorrendje nyújt segítséget. Szász nyolcrészes Madách-dolgozata 1862. február 13. és április 3. között jelenik meg Arany lapjában, a *Szépirodalmi Figyelőben*, míg Reviczky később, március legelején kezdi el a maga, szintén folytatásos publicisztikáját közölni, de az utolsó része Szászénál korábban, március 15-én kerül az olvasók elé. Ez magyarázza, hogy a szemben álló két irodalmi tábor értékelései váltakozva hatnak egymásra.

Reviczky Szevér *Tragédia*-cikkét Petőfi Arany Jánoshoz (1847) írt, híres üdvözlő versének sorpárjával indítja, és ezzel is zárja („Más csak levelenként kapja a borostyánt, / Neked egész koszorút kell adni.”),¹⁷ folytatva a Greguss Ágosttól származó *Toldi–Tragédia* párhuzamot.¹⁸ A koszorús költő képének kibontása, a laudációs keret dagályos pátosza és túlzó hasonlatai a paródia gyanúját keltik. Reviczky hosszan idézi Greguss bevezetőjét, ahol a Kisfaludy Társaság titoknoka a *Toldi* szerzőjéhez mérte az új „költőnagyságot”, Madáchot, és *Tragédiáját* az *Elvesztett Paradi-*

⁹ REVICZKY Szevér: *A színházi petíció ügyében I–II. = Hölgyfutár*, 1863. július 28. (12. sz.), 93.; 1863. július 30. (13. sz.), 101–102.; vö. BIKÁCSI László: *Egy korszak irodalmi élete (1861–67). A kettészakadó magyar irodalom*. Bp., Krautvig, 1935, 26–29.

¹⁰ REVICZKY Szevér: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1862. Műbírálat = Gombostű*, 1862. március 1. (18. sz.), 550–553.; március 5. (19. sz.), 585–587.; március 8. (20. sz.), 617–621.; március 12. (21. sz.), 648–651.; március 15. (22. sz.), 684–686. (Az *Irodalmi Kistűkör* rovatban). Az idézeteknél csak az oldalszámot jelzem.

¹¹ MADÁCH Imre *levele Veres Gyulához*. Alsósztrégova, 1862 [február eleje] = MADÁCH Imre: *Összes művei I–II*. Szerk. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, II., 998. Arra nincs bizonyíték, hogy a költő megkapta és el is olvasta Reviczky írását.

¹² A szerző érdeme vitathatatlan, noha Reviczky műbírálatát nem sorolható a „Madách-kultusz jelenségei” közé. PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách, a Tragédia és a kortársak 1861–1964. A Madách-kultusz jelenségei = Palócföld*, 1993, 3. sz., 233–241., 237.

¹³ MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (Drámai költemény). Szinoptikus kritikai kiadás*. Szerk., jegyzetek KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 689.

¹⁴ Praznovszky Mihály újraközli a cikksorozatát, de jegyzeteiben nem a tartalmát vizsgálja, hanem Reviczky tragikus halálát, „ostoba párba-ját” emeli ki. *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. Szerk., jegyzetek PRAZNOVSZKY Mihály, Bp., SikerX, 2015, 369–370., 400.

¹⁵ [GREGUSS Ágost]: *Titoknoki jelentés a [Kisfaludy] társaság történetéről s munkálkodásáról az utolsó közgyűlés óta = Magyarország*, 1862. február 7. (31. sz.), 2–3., 3.

¹⁶ SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája. Drámai költemény. Írta Madách Imre. Kiadta a Kisfaludy-társaság = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. február 13. (15. sz.), 228–231.; február 20. (16. sz.), 244–246.; február 27. (17. sz.), 260–262.; március 6. (18. sz.), 275–277.; március 13. (19. sz.), 293–295.; március 20. (20. sz.), 308–310.; március 27. (21. sz.), 324–326.; április 3. (22. sz.), 339–342.

¹⁷ REVICZKY: *i. m.* (1862), 550, 686. A kritikus hiányosan idézi a második sort: „»S« neked »rögtön« egész koszorút kell adni.” = PETŐFI Sándor: *Összes művei. Költemények 5. (1847) Kritikai kiadás*. Szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008, 22–23., 22.

¹⁸ [GREGUSS]: *i. m.* (1862), 3.

csom, valamint a *Faust* honi párjaként méltatta. Reviczky a „kedves olvasónők” megszólítását követő magasztos szavakat elcsépeelt bulvárszurnalizmussal ellenpontozza: Vajda János Madách-cikkének legolcsóbb fordulatai köszönnek vissza a honi „vizenyős” szellemi veszteglésről, a lírai és drámai meddőségről, amellyel szemben ott áll a kárpótlást nyújtó *Tragédia* mint „üstökös jelenség”, „átsugárzó költészeti csillagfutás”, „ürt pótló műremek”. „Elöntötte országunkat is a versáradat, s az ellapályosult vízállásból hirtelen az izlandi vízoszlop, tengertőlcsérből fölmagasuló corynthis vízióként nyúlik föl, a messzeségben föltündöklő aranyugáros oszloppal egyirányban az *Ember tragoediája*; baráti viszonyba lépve *Toldival*. Összeillő elemek, kinyúló pontok, világító szirtfoki jelmáglyák évtizedünk lyrájának történetében, az előhaladó iránt megjelölésére. A visszahanyatló lyra új életdús jelensége a hit biztosítéka, hogy lyránk még nem szegődött teljesen a gyári, konyhai anyagelviség táborába. És íme a Kisfaludy-társaság ismét keresztanya. [...] Röviden, szóljunk valamit a keresztanyáról, hisz kiket csodálva szeretünk, jól esik azoknak szülőiről, kivált ha az országos szépirodalmi intézet, megemlékezni.”¹⁹

A cikksorozat egészét vizsgálva bizonyossá válik, hogy mindez Greguss, Szász és részben Vajda *Tragédia*-értékelésének paródiája, hiszen a későbbiekben kiderül, Reviczky elemzése célirányos és többnyire fegyelmezett. Már a bevezető dagályos-komikus mondatai között is fellelhető olyan motívumsor, amely Riedl Szende esztétikai nézeteinek hatását jelzi. Korántsem véletlen, hogy Reviczky a *Tragédiát* – mint „a szépség és eszmenagyság gyakorlati megtestesülését”, „a világtörténelem elvont, bölcsészeti elméletét” – javarészt a természettudományok, a biológia, a fizika, az optika és a vegytan világából vett hasonlatokkal azonosítja. Ugyanis tudós mestere is igyekszik kritikáiban egyszerre és egymással összhangban érvényre juttatni a hegelianus fejlődéseszmét, valamint a „pozitív” tudományok látásmódját. Greguss és Szász is élénken érdeklődik a reáliák iránt, de arra alighanem Riedl utal először, hogy a műkritikában az esztétikai alapú érvelés gyengéit a természettudomány „feltáró elméje” orvosolja. „[A] pusztán esztétikai műveltséggel többé nem érjük be, s hol szükségképpen az ábrándozó érzélgést komoly gondolkodás, az élvezetet fárasztó munka, a költészetet a tudomány, az idealizmust a realizmus fogja fölváltani” – írja a *Kritikai Lapokban*.²⁰

1862 tavaszán Riedl még töretlenül hitte, hogy a „kritikai bonckés” hozza el a szellem diadalát a műbírálatban,²¹ de Reviczkyben már motoszkált a kétely, hogy a „logikai széptan” több kérdést vet fel, mint amennyit megold. *Tragédia*-dolgozatában jelezte annak veszélyét, hogy a költői képek „vegytani felbontása” esztétikai szempontból kétes kimenetelű, „kiábrándító hatású” vállalkozás lehet. Írásának további részében mégis ennek zsákutcájába tévedt. Bevezetőként és az „olvasónőink iránti figyelemből” a *Tragédia* „világtörténelmi eszmék által meghatározott” tizenöt színének rövid vázlatába kezd, ezzel láttatva Madách koncepcióját, amely „az ember belső világát, de annak vonatkozását egyszersmind a társadalomhoz világtörténelmi szakaszokra osztva állítja élénk”,²² olyan „főmozgatókkal”, mint az „erkölcsvilági tényezői” és a „körfolyamosan” ismétlődő történetiség. Reviczky pontosan követi Riedl rációközpontú kritikaelméleti irányelvét: a történelmi hitelességet nyomozza a *Tragédia* egymást követő jeleneteiben. Csakhogy e műelemzői stratégiához nem lehet biztos pontot találni a drámában, hiszen a keret mitikus, a történelmi szcénák pedig álomszínek, amelyeknek egynegyede a távoli jövőben játszódik. Ezért Reviczky – bírálói koncepciójának érvényesítéséért – olyan léptékben kezdi félreolvasni a historikus jeleneteket, amire a *Tragédia* korabeli kritikái közül csupán Erdélyi János szintén öttételes tanulmánya fogható.²³ Ellentétben Vajdával, aki csak átlapozta Madách művét, Reviczky alaposan, lelkiismeretesen tanulmányozta azt. A módszeres vizsgálat és a *Tragédia* legnyilvánvalóbb kompozíciós elvének, a színek kronológiájának félreértése közötti feszültséget az teszi élessé, hogy az ifjú kritikus komoly tudományos apparátust mozgósít, hogy téziseit bizonyítsa.

A történelmi hitelesség keresése a múlt és a jelen esetében is súlyos kérdőjelektől terhelt, de a jövővel kapcsolatban bizonyosságot keresni elméletileg is lehetetlen vállalkozás. Reviczky Szevér mégis erre tesz kísérletet. A konstantinápolyi színnél váratlanul felhagy a tartalom ismertetésével – pont ott, ahol Vajda ráunt a *Tragédia* olvasására –, és zord bírálatba kezd, hiteltelenné téve írásának pátoszos keretét. Különösen az eszmei fokozatok „egymásután néha felöltő ürei ellen” emel szót, mivel a *Tragédia* koncepciójának „legválságosabb pontja” a „XVI. s XVII. századbeli angol társadalmi életben élénk tüntetett kép” és az utópikus színek közötti „ugrás, áthidalhatatlan

¹⁹ REVICZKY: *i. m.* (1862), 552.

²⁰ [RIEDL Szende]: *Tájékozás az újabbkori philosophiában = Kritikai Lapok*, 1862. április 1. (3. sz.), 59–65., április 15. (4. sz.), 93–97., 59.

²¹ R. [RIEDL Szende]: *Komoly szavak komoly időben = Kritikai Lapok*, 1862. március 1. (1. sz.), 2–3., 3.

²² REVICZKY: *i. m.* (1862), 649.

²³ ERDÉLYI János: *Az ember tragoediája = Magyarország*, 1862. augusztus 28. (197. sz.), 2–3.; augusztus 29. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3. Vö. BALOGH Csaba: *Az ördög komédiája. Erdélyi János Tragédia-bírálat = Magyar Művészet*, 2020, 2. sz., 106–113.

hézag”. Miért helyezi a szerző a XIX. században – tehát Madách és kritikusa jelenében – játszódó londoni színt a reneszánsz idejére? Mint kiderül, a történelmi távolság művi növelése már azt a szenvedélyes ideológiai harcot készíti elő, amelyet Reviczky a falanszter szín ellen készül megvívni. Madách „képzeletével ezer s ezer éveken szökken át, mintha a sz. János jelenéseinek szelleme érintené s a forrongó jós-elősejtelmek távcsövén lefesti az embert, hogyan fogná magát a megmerevült szellemi élet mellett a konyhaistenséget, bős anyagiságot imádó társadalmi rendben kivenni”.²⁴ Reviczky célja nem az Arany-kör műértelmezői dilemmájának feloldása – vajon a sivár jövő Madách, avagy Lucifer víziója –, hanem az irodalmi ellenzék társadalomtörténeti elveinek igazolása.

Riedl és szellemi holdudvara derűlátón ítélte meg politikai függetlenségünk gyors kivívásának esélyeit, ezért a nemzetek feletti társadalmi szerveződések gondolata is bősztette. 1858-ban Frankfurtban jelent meg Max Wirth elhíresült munkája, a *Geschichte der Handelskrisen*, amely a kereskedelmi-gazdasági válságok történetét mutatja be, és a jövőbe pillantva aggasztó képet fest. Reviczky írásában kétszer is felbukkan a német közgazdász neve: a *Tragédiában* elkerülhetetlennek láttatott társadalmi hanyatlást nevezi a „Wirth-féle elbaromosodásnak”. A közgazdász végzettséggel is bíró és e tárgy körben szintúgy publikáló magyar kritikus tudta, hogy a falanszterelmélet fő célja a világgazdaság jövőbeli összeroppanásának elhárítása,²⁵ mégsem érzékeli a madáchi értelmezés parodisztikus voltát, ezért hosszas és szenvedélyes csatába kezd „századunk néhány álmódó nemzetgazdászának agyrémével”. Hangsúlyozza, hogy a világpolgárság gondolata, a haza és család megsemmisülésén alapuló vagyon- és (a hölgyolvasókat különösen rémisztő) nőközösség „azon idioszincrasiák közé tartoznak, melyeknek igazi kútfeje a hagymázos fő, álomhüvelyező beteg képzelet”,²⁶ mégis komolyan veszi a *Tragédia* utópikus színei ellen indított ideológiai harcot. Itt is a Riedl-féle racionális kritika vezet, amikor „erősebb megjegyzéseit” természettudományos analógiákra építi. Csakhogy érvelése ellentmondásos, hiszen az „emberiségnek gépszerű munkaosztályokba történő beékelésétől”, a „vagyon- és nőközösségi automatok, munkagőzmozdonyok” világától az ipari forradalom (a mechanika és az optika) új vívmányaival igyekszik elriasztani.

Reviczky Szevér elemzői fogása – a historikus és a természettudományos érvelés párhuzamos alkalmazása – a későbbiekben gyakorlattá válik a *Tragédia* befogadástörténetében. E taktika szellemében az ifjú kritikus a *Tragédia*

utópikus színeit olyan szerzői jóslatnak tekinti, amely nélkülözi a „ráutaló” szaktudományos érveket. Első ellenvétele megvilágítja, miért a hitelesség volt az értékmérője az előző színeknek, köztük a „múltba taszított” londoninak. Mint írja, az emberiség történelme során a falanszterszerű berendezkedés még soha nem működött, így a gyakorlat hiteltelenné teszi Madách vízióját. (Ennek ellentmond, hogy az 1840-es évek elejétől az Egyesült Államokban eredményesen működtek „Fourier-telepek”, amelyekről a korabeli magyar sajtó is többször beszámolt. Valószínűtlen, hogy Reviczky ne értesült volna ezekről.)

A másik kritikusi ellenérv súlyosabb: „Bárminő művet alkosson az ember, a természet törvénye nem engedi magát meghazudtoltatni a mű céljára nézve.” Reviczky Szevér pontosan mérte fel, hogy ideológiai szempontból jól hasznosítható, ha a történeti tapasztalatra építi a *Tragédia* megítélését. Amennyiben nem áll ismeret a költői kép mögött, akkor „mindazt, mi minden tényleges alap nélkül, a merő képzelemjáték contójára szövetik, alkottatik egybe, apocalypticus, sejtelmi tünde káprázatnak kell tartanunk”. Mert „azon pontig, hol a jövőndőlésszerű dramatikai felfogása kezdődik a műnek, vagyis a meggépiesült emberiség vagyonszösségi, nőelaljasítási képe gördül föl szemeink előtt, mindenütt a szerző előtt lebeg a világtörténelem bölcselmi tanúsága”, vagyis fajunk nemes küzdelmeiben rejlő tragédiaszerűség.²⁷ Csakhogy a londoni szín – Reviczky szerint a XVII. század – után a közelmúlt és a nagyon távoli jövő között hiányzik az áthidaló eszme és történelmi jelenet, valamint az individuum historikus és társadalmi létének együttes szemlélete, ami a *Tragédia* epizódjait összefűzi. „[A]z úr a conceptio folyamában kitölthetetlenül ásít elénk – az ember tragoediája itt belevész a nagy gödörbe –, ami ezután következik, az a jóshihlettség szentjánosszerű ábrándja...” A műbíráló szerint a londonit követő színek nemcsak feleslegesek, hanem a mű egészére nézve károsak is. A XII. színtől a befejezőig „a conceptio eldobta magától a fürkésző ész – skepsis – kalauzfonalát, s teremt szabados határtalansággal új jeleneteket [...] az emberiség jövőjének festésében megvékonyul a tragikai elem – helyét a képzelem igyekszik pótolni.”²⁸

Honnét a műbíráló tiltakozása a „jövők méhébe megkísérlett bekalandozás” miatt? A kérdés azért is izgalmas, mert a korábbi történelmi színek kapcsán Reviczkyt nem nyugtalanította, hogy Ádám útja a múltban is csalódások sorozata. Az alkotó, mű és kritikusa közötti világnézeti távolság részben megmagyarázza a tanulmány ideológikusságát, de nem ad választ a kérdésre: ha egy szépiro-

²⁴ REVICZKY: *i. m.* (1862), 649.

²⁵ Fourier elsősorban nem közgazdasági, hanem etikai gondolkodó volt. Vö. BARTHES, Roland: *Sade, Fourier, Loyola*. Ford. ÁDÁM Péter, ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2001, 89–138.

²⁶ REVICZKY: *i. m.* (1862), 649.

²⁷ Uo., 649–650. (mindhárom idézet)

²⁸ Uo., 684. (mindkét idézet)

dalmi műben a historikus múlt bemutatható a remény és a csalódás örök körforgásaként, a jelenben és a jövőben játszó jelenetei miatt nem?

Az egyik lehetséges okra már utaltam: a nemzetek feletti társadalmi szerveződést és a természettudományok kudarcának disztópiáját az irodalmi ellenzék elutasította. Másrészt a *Tragédia* fogalom- és nyelvhasználata is megkérdőjelezi a „fürkésző ész” tévedhetetlenségét. A kérdésre Reviczky Szevér *Tragédia*-bírálatának komparatiztikai utalásai is választ kínálnak. A záró laudációban megismétli Greguss idézett Goethe-párhuzamát, majd megtoldja Lenau *Faust*jával, végül Byron *Don Juan*ját említi, amely „a mi Madáchunk egy alakjának hosszú lére bocsátása”.²⁹ Kritikájának második részében viszont szokatlan és indokolatlannak tűnő kitérőt tesz. A kortárs irodalomból a *Bede Ádám*ot, George Eliot regényét említi, amelyet Salamon Ferenc fordított, és a Kisfaludy Társaság 1862 tavaszán, a *Tragédiával* szinte párhuzamosan jelentetett meg. Reviczky szerint hiába a megfelelő átültetés, ha a műben megjelenő eszmekör és az ábrázolt társadalmi rend nem illik a honi olvasó gondolatvilágához, aki talán művészinak, de álmosítónak találja az angol irodalomban amúgy jeles alkotást. Vagyis a „legnyugatibb”, „legdemokratikusabb” literatúra hazai befogadását az irodalmi ellenzék kritikusa szkepszissel szemléli. Miért? A válaszhoz terjedelmesebb kitérőt kell tennem.

A korabeli irodalmi ellenzék publicisztikáiban gyakran feltűnik az egyetemes, európai horizontú literatúra eszménye, azonban a nyugati irodalmakat tekintve a tájékozottságuk érdemben nem tért el Arany körétől. A kortárs világirodalommal szembeni kritikusi elvárásuk viszont már más képet mutat. A Kisfaludy Társaság kiadói politikája szól a legbeszédesebben az irodalmi Deák-párt műfordítási elveiről. Az 1858-ban kirobbant – Flaubert befogadására is ható – Balzac-vitában látszott először, hogy Gyulai helyteleníti a kortárs francia irodalom kritikai realista törekvéseit,³⁰ helyette az eszményítő realizmus esztétikai elveinek igazolását a korabeli angol regényíróknál találja meg. Dickens műveinek jelentős része már a Bachkorszakban olvasható magyarul, a 60-as évek fordulóján Salamon Ferenc George Eliotot, Greguss Ágost George Sandot, Szász Károly pedig Thackeray-t fordít. Az irodalmi ellenzék viszont markánsabb társadalomképet várt a nyugati szépprózától. Ezért soraikban a kortárs francia literatúra jóval népszerűbb, mint az angol, a Vajda János által szorgalmazott (a *Tragédia*-bírálatában is megemlítt)

Lenau-kultusz a századfordulóig ível, miként az is sokatmondó, hogy Reviczky Szevér fordítja le a *Nyomorultakat* 1863-ban.

Reviczky *Tragédia*-kritikájának ideologikus elvárásai mégsem a francia, hanem az orosz irodalom befogadásával hozhatók kapcsolatba. A cári haderő tiporta el a szabadságharcunkat, irodalomkritikánk mégis töretlen érdeklődéssel és rokonszenvvel tájékoztat a hatalmas ország irodalmáról. Ennek oka, hogy az orosz és a hazai viszonyok részben hasonlítanak egymáshoz: 1849 után mindkét ország társadalmi gondolkodásában a makacs feudális beidegződések és a kibontakozó polgári öntudat vívja csatáját.³¹ Másrészt az újonnan megjelenő szépirodalmi művekben egyre nagyobb szerephez jut a zsákutcának érzett jelen bemutatása. A russzisztikai tárgyú cikkek rejtett üzenetet is közvetítenek: a cári birodalom kritikája

Reviczky
Szevér
1864-ben
© Wikimedia
Commons

²⁹ Uo., 685.

³⁰ E negatív ítélet tartós hatását bizonyítja, hogy az egy évvel korábban, 1857-ben megjelent *Bovaryné* először 1904-ben olvasható magyarul, Ambrus Zoltán fordításában.

³¹ Azonban az eltérések lényegesebbek: az elbukott forradalom után a magyar polgárosodás léptéke lassúbb, és nincsenek olyan forradalmi-radikális társadalmi mozgalmak, amelyek már az 1860-as évek elején felbukkantak Oroszországban, és az írók (főképp Dosztojevszkij) fontos témájává válnak.

a Habsburgokra is vonatkozik. Arany és Riedl köre egyszerre fedezi fel, hogy a kortárs orosz irodalom gazdag esztétikai, társadalmi tanulással szolgálhat a hazai irodalom számára, ezért egymással szinte versenyezve fordítják és méltatják az orosz írókat – csak más esztétikai-ideológiai irányelvektől vezetve.³²

Az orosz és más szláv irodalmak iránti érdeklődés a Bach-korszak derekán élénkül meg. Az évtized fordulóján már tapinthatóvá válik a két kör eltérő ízlésvilága. Gyulai azokat az életműveket részesíti előnyben, amelyek összhangban vannak a népnemzeti iskola esztétikai törekvéseivel: Puskin és részben Lermontov alkotásai példát kínáltak a verses epika, a romantikus eposz műfaji lehetőségeire. Gogolnál a kisembertéma együtterző megszólaltatása és a „célzatos és rejtegető, mégis mindent elmondó realizmus” ragadja meg Arany Jánost, amikor 1861-ben német szöveg alapján lefordítja, és a *Szépirodalmi Figyelő*-ben megjelenti a *Köpönyeget*.³³ Annyira megérintette a jámbor, fájdalomosan esendő kishivatalnok története, hogy nyelvészeti cikkeit nemegyszer „Akaki Akakievics” álnév alatt írta. Gogol *Tarasz Bulbája* is német közvetítéssel jutott el Aranyhoz, akit a készülő *Buda halála* miatt is foglalkoztatott a nemzeti történelem eposzi feldolgozása. A kozák nép prózában írt gogoli hőskölteménye *Az utolsó magyar* (1858) című verses epikai töredékét ihlette.³⁴

Gyulaiék a korabeli hazai eszményítő realista törekvések kovásának szánták Turgenyev egyes műveit is. Ő az első orosz író, akiről a forradalom után a magyar közönség értesül: 1853-ban a *Szépirodalmi Lapok* elismerően szól munkáiról, az évtized fordulóján pedig mindkét tábor kivieszi a részét regényei fordításából. Turgenyev nyugatos-sága, nemesi-polgári liberalizmusa jól harmonizált a „nemzeti klasszicizmus” esztétikai rendszerével. 1862-ben Gyulai azzal indítja a *Nemesi fészek*ről írt kritikáját, hogy a különbségek dacára sok a hasonlóság az orosz és a magyar kulturális viszonyok között: mindkét irodalomban csupán a közelmúltban vált uralkodóvá a nemzeti költészet, amíg az orosz íróknak a francia, a magyaroknak a német kultúra hatásával kellett megküzdeniük.³⁵ Alighanem azért is méltatja lelkesülten Turgenyev írásainak „melankolikusságát”, lírai társadalomrajzát, mert ebben új regényének (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*, 1857) világára ismert.

Általánosságban elmondható, hogy Arany János körének orosz irodalmi érdeklődése – ahogy ezt a pályakezdő Arany László *Lermontov*-tanulmánya (1864) is bizonyítja – esztétikai természetű. Puskin és Lermontov világában arra kerestek választ, van-e még műfaj történeti létjogosultsága a verses epikának. Gogol és Turgenyev prózájában az eszményítés és a realista ábrázolás egyensúlyának lehetőségeit vizsgálták.³⁶ Más képet mutat a kortárs orosz prózai művek társadalombírálatának értékelése. Arany László értetlenséggel fogadja a *Korunk hőséne*k felesleges emberét, Pecsorint. Az sem véletlen, hogy azok a Gogol-művek, amelyek szigorúbb társadalomrajzot adnak, csak tetemes késéssel találunk fordítóira: a *Revizor* és a *Holt lelkék* a 70-es évek derekán jelennek meg először magyarul, pedig németül már a forradalom előtt olvasható volt. Hasonló a helyzet Goncsarov *Oblomov*jával, valamint a satirikus-politikus Turgenyev-művekkel: megkésve jelent meg itthon a „nihilista” *Apák és fiúk*, valamint a pamflet-szerű *Füst*, és mindkettő hűvös fogadtatásban részesült.

Az orosz irodalom népszerűsítéséből a korabeli irodalmi ellenzék is oroszlanrészt vállalt. Vajda János és Falk Zsigmond 1855-ben fordítja le – töredékesen – a *Korunk hőseit*. 1858-ban Riedl Szende cseh nyelvből ülteti át az *Igor-éneket*, ezzel kívánta szolgálni a környező szláv népek és a magyarság kulturális közeledését,³⁷ de kritikusi munkásságában a cseh, lengyel, orosz, szerb szellem közös és egyben sajátosan nemzeti jellegére is felhívja a figyelmet. 1859-ben Reviczky Széver Turgenyevtől az *Aszját* fordítja le *Anuska* címmel. 1866-ban jelenik meg a Zilahy fivérek munkája, az *Északi fény*, amely javarészt Puskin és Lermontov verseinek fordításgyűjteménye, de szerepel a kötetben a *Borisz Godunov* is, az első, majdnem teljes szövegében magyarra átültetett orosz dráma.³⁸ Ekkor kerül az olvasókhöz Bérczy Károly *Anyeginje*, amely Arany *Hamletje* mellett a korszak legjelentősebb műfordítói teljesítménye. Azonban az ellenzék érdeklődése az orosz irodalom iránt elsősorban nem esztétikai, hanem társadalmi jellegű. „Lassan bár, de föltarthatatlan s egyre hatványosan fokozódólag sebesb lépésben maga az orosz birodalom is a polgárosodás felé közelg, sőt ez általunk lenézett, barbárnak hitt nemzet máris oly vívmányokat mutat föl a szellemi művelődésnek semmi kormánytól nem függő, csupán a nép géniusza által művelt szakmák-

³² Vö. D. ZÖLDHELYI–DUKKON: *i. m.* (1983), 49–58.

³³ KATONA Edit: *Arany János és az orosz irodalom = Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I–III.* Szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Akadémiai, 1961, I, 316–342., 322–325., 324.

³⁴ KOMLÓS Aladár: *Gogol útja a magyar irodalomban = Uo., II., 5–26., 7–9.*

³⁵ (– i.) [GYULAI Pál]: *A nemes fészek = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. szeptember 18. (20. sz.), 315–316.

³⁶ BARTA János: *Arany és köre orosz irodalmi kapcsolatai = Uo.: Klasszi-*

kusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp., Akadémiai, 1976, 283–290., 287–288.

³⁷ IGLÓI Endre: *Az Igor-ének kezdeti fogadtatása Magyarországon = Tanulmányok I. i. m.* (1961), 55–85., 59.

³⁸ VAJDA György Mihály: *A magyar olvasóközönség megismerkedése az orosz drámai irodalommal = Uo., 295–315., 310–312.* Zilahy Imre német szövegből, Friedrich Bodenstedt 1855-ben kiadott Puskin-fordításából dolgozott, és forrását követve egy jelenetet tudtán kívül kihagyott a *Borisz Godunov*ból.

ban, például irodalmában, melyek, a mieinket Európa ítélőszéke előtt magasan túlszárnyalták” – írja 1862-ben Vajda János a *Polgárosodás*ban.³⁹

Reviczky Szevér vonzódása az orosz kultúrához Riedlnél, Vajdánál és a Zilahy fivéreknél is hangsúlyosabban politikai indíttatású. Igaz, a korabeli orosz literatúra hatása esztétikai formában nem érvényesülhetett Madách-bírálatában. A kisebb szláv irodalmakban fel-feltűntek a *Tragédiához* hasonlítható művek – a lengyel romantika korából több példa is kínálkozik: Adam Mickiewicz *Ősökje* (1823), Juliusz Słowacki *Kordianja* (1834) és Zygmunt Krasiński *Istentelen Színjátéka* (1835)⁴⁰ –, azonban az orosz irodalom eltérő fejlődési íve, „külön útja” miatt nem kínál efféle párhuzamokat. Madách drámája leginkább Lermontov elbeszélő költeményéhez, *A démonhoz* (1839) hasonlítható, de egybevételük javarészt a különbségek felsorolása lenne. Reviczky *Tragédia*-cikkét holdudvarszerűen veszik körül szlavisztikai, russzisztikai tárgyú publicisztikai, csakhogy középpontjukban nem az efféle komparatistikai lehetőségek vagy az itthon már ismert literátorok – Puskin, Lermontov, Gogol és Turgenyev – művei állnak. A ifjú kritikus annak a mozgalomnak vált első számú honi népszerűsítőjévé, amelynek társadalombírálat, politikai programja radikálisabb volt, mint az Arany körében népszerű orosz alkotóké.⁴¹ Reviczky érdeklődésének eltérő iránya arra is magyarázatul szolgál, hogy a *Tragédia* korabeli kritikái közül miért kizárólag az ő cikkében tapintható ki a „keleti” hatás, ami idézőjelek közé szorítva értendő, ugyanis Szabó Endre fellépéséig az orosz szépirodalom nyugati kerülvél, német (Friedrich Bodenstedt) vagy francia (Prosper Mérimée, Henri Delaveau) közvetítéssel jut Magyarországra. (Kivételnek számítanak a Zilahy fivérek, akik az *Északi fény* című antológiájuk kedvéért kezdenek el ismerkedni az orosz nyelvvel, és az *Anyegin*-fordító Bérczy Károly, aki kiválóan meg is tanulja.) Az elméleti írások is kanyargós úton, többszörös kitérő után érkeznek el a hazai kritikusokhoz. Reviczky russzisztikai cikkeinek forrása javarészt egy Európa-szerte

ismert francia folyóirat, a *Revue des Deux Mondes*, amely a londoni orosz emigráció lapjából, az Alekszandr Herzen szerkesztette *Kolokol*ból is meríti anyagát.

Az orosz irodalom befogadástörténete során Reviczky Szevér méltatta először Nyekraszovot: elbűvölték „új elemű politikai nézetei, erődús szelleme, vad érdekessége”. *Orosz irodalomtörténeti vázlatában* a tizenkilenc éves kritikus jó szemmel veszi észre Nyekraszov lírájában a „belélet” és a „közérdekű ügyek” elkülönülő világát, és rokonszenvét főképp a „felsőbb körök erkölcsi hanyatlásának” leleplezése keltette fel.⁴² Utóbbi bemutatásakor feltűnik annak a szigorú társadalombírálatnak az igenlése, amely a *Tragédia*-kritikában is vezeteti tollát. Az 1860-ban megjelent, *Az orosz regényirodalom legújabb iránya* című publicisztikájában Reviczky a Gogol utáni írónemzedékről is elismerően szól. A próza bemutatásának hangsúlyos pontjait ugyanott jelöli ki, mint a líra esetében: a társadalomkritika (szinte unalomig ismételt) hangsúlyozása a vezérvonal. A felsőbb osztályok romlottsága és a kormányzat hatalmi visszaélései ihlették a Krilov-meséket és a „reálirányt” először képviselő Gogol-elbeszéléseket. A rangsort azok a művek vezetik, amelyekben a főszerephez jut az „érdes humor”, a gúny és az ironikus ábrázolás: főképp Grigorovics és Piszemskij írásainak nemesi illúziókat száműző realizmusa, illetve Szaltikov-Scsedrin szatirikus elbeszélése, a *Magyar Sajtóban* 1859-ben, folytatásokban közölt *Életjelenetek egy tartományi kerületből* [*Egy orosz vidéki város*] ragadja magával.⁴³

Reviczky Szevér nézeteire az orosz literátorok közül Alekszandr Herzen (1812–1870) gyakorolta a legmélyebb hatást. Neve a *Tragédia*-bírálatában nem tűnik fel, gondolatai mégis fontos szerephez jutnak, a falanszter színről írottaknál pedig meghatározók. Nyikolaj Bergyajev az előtte járó filozófusnemzedékekre visszatekintve megjegyzi, hogy volt a XIX. századi orosz bölcséletnek Herzennél mélyebb és eredetibb alakja, de ragyogóbb és nagyobb hatású aligha.⁴⁴ pályája során rendkívüli gondolati utat járt be, az őt megérintő és általa közvetített filozó-

³⁹ ARISZTIDESZ [VAJDA János]: *Polgárosodás* (1862) = Uő: *Politikai röpiratok*. Szerk. MIKLÓSSY János, Bp., Akadémiai, 1970, 77–176., 107.

⁴⁰ Vö. HORVÁTH Károly: *Krasińsky és Madách = Keresztirányok. Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Szerk. BERKES Tamás, Bp., Balassi, 2000, 128–140.; BOJTÁR Endre: *A világdráma. Madách Imre és Zygmunt Krasiński* = Uő: *„Hazát és népet álmodánk...” Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Bp., Typotex, 2008, 205–223.

⁴¹ REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1958, 35–36.; NYÍRÓ Lajos: *Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához = Tanulmányok I. i. m.* (1961), 523–560., 532–537.; D. ZÖLDHELYI-DUKKON: *i. m.* (1983), 50–53.

⁴² REVICZKY Szevér: *Orosz irodalomtörténeti vázlat* [2.] = *Budapesti Hírlap*, 1859. július 22. (176. sz.), 2–3., 3. A cikk forrása a *Revue des*

Deux Mondes egyik 1858-as tanulmánya. Ezután harminc évig a honi irodalmi lapok nem tesznek említést Nyekraszovról, csupán az 1880-as évek végén jelennek meg Szabó Endre versfordításai.

⁴³ REVICZKY Szevér: *Az orosz regényirodalom legújabb iránya* = *Piszemskij művei* = *Budapesti Hírlap*, 1860. augusztus 9. (183. sz.), 2206., augusztus 10. (184. sz.), 2218–2219. Szintén egy *Revue des Deux Mondes*-tanulmányra támaszkodva. Ezt követően csak negyedszázaddal később említi a hazai sajtó Szaltikov-Scsedrint.

⁴⁴ БЕРДЯЕВ, Николай: *Русская идея* (1946) = Uő: *О России и русской философской культуре*. Москва, Наука, 1990, 94. A következő szakmunkák tárgyalják magyarul az orosz filozófus Kolokol-korszakát. DOLMÁNYOS István: *Herzen*. Bp., Akadémiai, 1970, 201–250.; TÖRÖK Endre: *Orosz irodalom a XIX. században*. Bp., Gondolat, 1970, 92–96.; KOVÁCS Endre: *Herzen*. Bp., Gondolat, 1978, 189–275.; KUN Miklós: *Herzen emlékezései: „költészet” vagy „valóság”? =*

fusok sora Voltaire-től Swedenborgig, Hegeltől Marxig ível. Korai halála miatt Reviczky csak a *Kolokol*-időszak (1857–1867) első felének írásaival találkozhatott, de az átvett gondolatok körét így is nehéz meghatározni. Az orosz filozófus neve rendre feltűnik russzisztikai tárgyú publicisztikáiban, és valószínű, hogy eszméit, műveit alaposabban ismerte, mint az a *Revue des Deux Mondes*-ből fordított cikkekből filológiailag bizonyítható.⁴⁵ Herzen bölcséletének korabeli itthoni fogadtatását ritkán érinti a szakirodalom, mivel a kutatás középpontjába az orosz gondolkodó és a magyar emigráció (Kossuth, Pulszky, Klapka és Teleki) kapcsolata került.⁴⁶

A *Tragédia*-bírálatot ihlető eszmék útjának feltérképezését tovább nehezíti, hogy Reviczky kritikusai pályáján Herzen hatása párhuzamosan érvényesül Riedlével, és sokáig összefonódik azzal. Annyi bizonyos: mindkettőjüknél meghatározó a természettudományos érdeklődés. Herzen az 1830-as évek elején a Moszkvai Egyetemen matematikát, fizikát hallgat, és már ekkor, Kopernikusz kozmológiájáról írt disszertációjában feltűnik a filozófia és a pozitív tudományok összeegyeztetésének kísérlete, amely végigkíséri egész pályáját. Mint néhány évvel később Riedl Szendét, a pályakezdő Herzent is foglalkoztatja a kartézianus érvelés és a „reália” összekapcsolása. Végül arra jut, hogy a világ megismerésének egyetlen lehetséges útja a tapasztalásra épülő spekulatív gondolkodás. E felismerés dokumentuma a *Levelek a természet tanulmányozásáról* (1844–1846) című értekezéssorozat, amelyben külön írással tisztelg Bacon és Descartes előtt.

Reviczky Szevér *Tragédia*-bírálatának másik nagy témájában kizárólag Herzen hatása érvényesül. Az orosz gondolkodó – hasonlóan, mint nyugatos honfitársai, Csaadajev, Belinszkij, Turgenyev, illetve a Petrasevszkij-kört látogató ifjú Dosztojevszkij – lelkesen olvassa a francia utópista szocialisták, Saint-Simon és Fourier írásait. 1847-ben végleg elhagyja Oroszországot, először Párizsban, majd Rómában él, a forradalmak után Londonba költözik, és 1857 júniusában itt indítja útjára az orosz emigráció vezető orgánumát, a *Kolokolt*. A lapot nem folytatta a cenzúra, a Nyugat-Európában töltött évek mégis kijózanítóan hatnak Herzenre. Látva a forradalmak bukását és a kapitalizmus farkastörvényeit, egyre mélyebb

ellenszenvvel szemléli a társadalmi utópiákat. Saint-Simon, Fourier és az angliai évek alatt megismert Robert Owen tanaival való végső szakítás akkorra tehető, amikor Reviczky Szevér először találkozik az orosz gondolkodó cikkeivel a *Revue des Deux Mondes* hasábjain. Herzen a 40-es évek derekán azt vallja, hogy a népek történetét is a természettudományok módszertanával, a tiszta ész fényénél kell vizsgálni. A lecsengett forradalmak után egyetemessé váló „kispolgári világrend” megcsúfolta a felvilágosodás magasztos eszméit, ezzel a hegeli fejlődésével is megbukott. 1860-ban, a *Tragédia* megszületésével egy időben írt és a *Kolokol*-ban szemelvényesen közölt *Robert Owen* című tanulmányában tárgyalja a jövő kiszámíthatatlanságát. „Sem a természet, sem a történelem *nem megy sehová*, ezért készek *bármerre* menni, ahová mutatják nekik, *amennyiben ez lehetséges*... A történelemnek nincsen sem programja, sem meghatározott témája, sem elkerülhetetlen befejezése...”⁴⁷ Amikor Reviczky a *Tragédia* utópikus színeinek művészi hiteltelenségét veti Madách szemére – természettudományos analógiákkal is arra hivatkozva, hogy csupán a megélt tapasztalat hitelesítheti a történelmi korszakok bemutatását –, Herzen tézisének alkalmasa.

A kalkulálható „világhistória” eszméjével való szembenállás összefügg Fourier fogadtatásával, akinek utópiája váratlan szellemi törésvonalak mentén osztotta meg a korabeli közvéleményt. Ugyanis nem csupán azon kis népek gondolkodói irtóztak a falanszteri jövőtől, amelyeknek függetlenségi harca a század derekán elbukott. A forradalmunkat a Habsburgokkal vállvetve eltipró Oroszországban is szélsőséges volt Fourier irodalmi recepciója. Csernisevszkij *Mit tegyünk?* (1863) című regényében megjelenő „értelmes önzés” elve mögött pozitív ihletőként tűnik fel alakja, de Dosztojevszkij, aki a 40-es évek derekán – Belinszkij hatására – még tanulmányozza tanait, utóbb elutasítja. Talán elég a *Feljegyzések az egérlyukból* (1864) odúlakójának életfilozófiájára, a *Bűn és bűnhődés* (1866) fojtogató kommunális légkörére és az *Ördögök* (1872) li-dércnyomasos falanszterparódiájára utalni. Viszont a tengerentúlon – ahol a függetlenségi háborúban Saint-Simon önkéntesként maga is harcolt – Emerson és köre látnokként tisztelte mindkét francia utópistát, és olyan ismert

HERZEN, Alekszandr: *Emlékek és elmélkedések. Szemelvények*. Szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, ford. KOVÁCS Péter, Bp., Európa, 1988, 635–658.; DUKKON Ágnes: *Herzen = Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 122–127.; APRISKO, Pjotr Petrovics: *A. I. Herzen, Ny. P. Ogarjov: természetfilozófia, antropológia, társadalomfilozófia = Az orosz filozófia története*. Ford. GORETTY József, Bp., Osiris, 2007, 245–263.; DUKKON Ágnes: *Herzen = Uő: Az aranykortól az ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Bp., Protea Kulturális Egyesület, 2014, 143–149.

45 D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Néhány magyarországi Gercen-nyom az abszolutizmus korában = Filológiai Közlemények*, 1956, 4. sz., 470–475., 472–474.

46 Vö. BELIA György – GÁRDONYI Klára, Cs.: *Gercen és a magyar emigráció (Tizenkét kiadatlan Gercen-levél) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1954, 1. sz., 43–53.; NIEDERHAUSER Emil: *Herzen és Magyarország = Magyar történetész kongresszus*. 1953. június 6–13. Szerk. LUKÁCS Lajos, Bp., Akadémiai, 1954, 341–348.; JÓZSA Antal: *A Kolokol magyar vonatkozásai = Tanulmányok I. i. m.* (1961), 343–375.; SÓTÉR István: *Herzen és a magyar kortársak = Uő: Az ember és műve. Tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1971, 296–309.

47 APRISKO: *i. m.* (2007), 254–255. (Herzen kiemelései)

író rokonszenvezett a fourier-istákkal, mint Hawthorne.⁴⁸ Tehát Charles Fourier szélsőséges fogadtatásának törésvonala nem a kis és nagy nemzetek, hanem Kelet és Nyugat között húzódott.

Reviczky *Tragédia*-bírálatának társadalomkritikai szövege és jövőképét szintén az orosz eszmetörténeti háttér magyarázza. 1855-ben Salamon Ferenc törte meg a csendet a *Budapesti Hírlap*ban megjelent, *A jelenkor irodalmi* című cikksorozatával, amely még került a kortárs orosz irodalom politikai felhangjainak említését, inkább az esztétikai kérdésekre összpontosított.⁴⁹ Ebben az évben a *Hírlap* másik tanulmányt is közöl, amelynek forrása Herzen *A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban* című írása.⁵⁰ Ebből kiderül, hogy a szerző a történelmi eseményeket az „emberi gondolat szabad mozgása” és a polgárosodás folyamata alapján értékeli, továbbá kiemelt figyelmet szentel az irodalmi művek társadalomkritikájának, a „csípős elemnek”, vagyis az ironiának. De nem csupán a szépírók és műveik efféle osztályozása mutat rokonságot Reviczky kritikusi elvárásaival, hanem közvetlenebb egybeesés is látható. Herzen az *Anyegin* felett tünődve megjegyzi, hogy Byron hitét veszítve elfordult az emberiségtől, és keserűen, életét megunva „szláv-hellén martalócok” áldozatává vált, Puskin legnagyobb alkotói erénye, hogy a *Borisz Godunov* írásakor elmélyedt a történelem tanulmányozásában, és „gyermeki hitet táplált Oroszország jövője iránt”.

Reviczky Szevér már idézett, 1859-ben közölt *Orosz irodalomtörténeti vázlat*ában lépésről lépésre Herzen gondolatmenetét követi, de a művek bemutatása esztétizálóbb. A Nagy Péter előtti irodalomról hallgat, mert az „kietlen, pusztá, hófödött sivatag”, az ezt követő, Puskinig ívelő alkotósort (Lomonoszov, Karamzin, Zsukovszkij, Krilov) a tudományos nyelvhasználat és a társadalomkritika kibontakozása szerint értékeli. A későbbi literátoroknál, „kik észleltek és vitatkoztak” (Puskin, Lermontov, Gribojedov, Nyekraszov) is Herzen útján jár: a satíra, az ironia, a gúny és a lírai hang találkozását tartja a legtöbbre. Rokonszenvenvel ír Gribojedovról, aki „nyugodt bátorsággal, csaknem vakmerőséggel, cinikus nyersséggel szálazza szét a jelen társadalom nevésséges tévelygeit, ingatag elveit, nézeteit”.⁵¹ Tanulmányának másik témája is az orosz filozófust idézi: a nyelvtörténeti bevezetőben

felbukkan a jövőbe vetett bizalom motívuma, amely Karamzin tárgyalásánál a polgárosodás, Zsukovszkijnál az eljövendő nemzedékének adandó útmutatás és a magasabb célok utáni törekvés témájával gazdagodik. Sőt, Reviczky ott is a szabad és boldogabb jövő képeit nyomozza, ahol erre nemigen találhat példát. E cél érdekében az új cár uralmáról rózsás képet fest, majd csavaros ügyvédi logikával mentegeti Nyekraszovot, akinek „verseiben mégis van némi bizalmatlanság a jövő – némi kétely a remények teljesülése iránt – azt az egykori küzdelmes zajok véghangjaiként lehet tekinteni. II. Sándor kormánya följogosít ily állításra, s Nyekraszov, ki oly méltólag énekelte meg a nemzet haragját – elkészíthet lantját a remények elzengetésére.”⁵² Riedl Szende is nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a környező népek irodalma a mienknél derűsebb jövőképet fest. A szláv népeket „egy költészet szelleme lengi át [...], s ezen jelenleg már öntudatos szellem az, melyben a szláv írók hite s reménye szerint ezen népek világtörténeti szebb jövőjének csírája rejlik” – írja *A szláv irodalmak* (1862) című tanulmányában.⁵³ Ebben arra is rávilágít, hogy az ellenzék számára miért kiemelkedő jelentőségűek az irodalmi utópiák: egy nép jelenkori szellemi ereje alapján látja jövőjét, ha borús képet fest, az gyengeségének, hanyatlásának jele. A későbbi *Tragédia*-elemzésekben is vissza-visszatér az aggodalom: csak erejét vesztett, ossziáni nép irodalmában jelenhet meg efféle, elkésítő disztópia.⁵⁴

Reviczky *Az orosz regényirodalom legújabb iránya* című, 1860-ban megjelent tanulmányában foglalkozik először Herzen politikai nézeteivel: „a híres emigráns, legújabb irataiban szinte megkezdte a keresztes háborút az idegen polgárisodási elemek beszűródése ellen”. Majd az orosz író *Órjöngő* című elbeszéléséről szól részletesebben. A tartalomismertetés alapján a *Krupov doktorra* utalhat, amely eredetileg a *Szovremennyik*ben látott napvilágot 1847-ben, a cári cenzúra miatt megrövidítve, a teljes szöveget a *Kolokol* nyomán 1858-ban a *Revue Française* közölte folytatásokban – Reviczky ezt olvashatta. A mű emlékezetes fordulata, amikor a korának általános tébolyával szembesülő doktor a múltba tekintve keres vigaszt, de itt is keserű meglepetés várja: a történelem színpadát mindig örültek és gazemberek uralták. A kortárs orosz kritika, köztük Belinszkij is elismerően szólt a novelláról, Reviczkyt

⁴⁸ Vö. SELLERS, Charles – MAY, Henry – McMILLEN, Neil, R.: *Az Egyesült Államok története*. Ford. HAHNER Péter, Bp., Maecenas, Talantum, 1999, 146.

⁴⁹ SALAMON Ferenc: *A jelenkor irodalmi* = *Budapesti Hírlap*, 1855. október 30. (858. sz.), 2814–2815., 2814.

⁵⁰ [NÉVTELEN]: *Az orosz irodalom* = *Budapesti Hírlap*, 1855. április 13. (694. sz.), 3838., április 14. (695. sz.), 3842–3843.

⁵¹ REVICZKY Szevér: *Orosz irodalomtörténeti vázlat [1.]* = *Budapesti Hírlap*, 1859. július 20. (174. sz.), 2–3., 3.

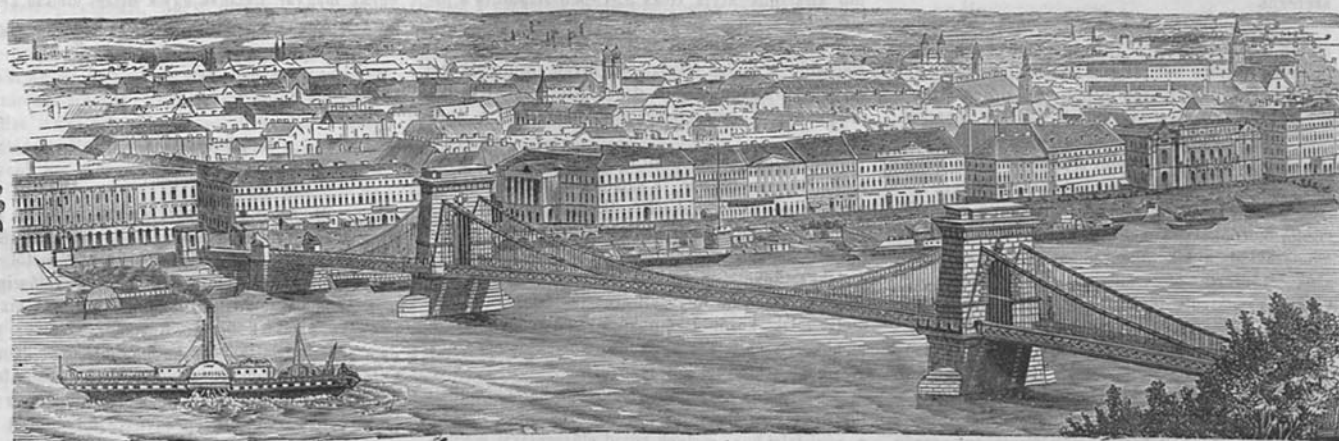
⁵² REVICZKY: *Orosz irodalomtörténeti vázlat [2.] i. m.* (1859), 3.

⁵³ [RIEDL Szende]: *A szláv irodalmak* = *Kritikai Lapok*, 1862. július 15. (10. sz.), 240–243., 243.

⁵⁴ Ez nem csupán a *Tragédia* hazai recepciójának sajátossága. Például az utolsó szovjet világirodalmi összefoglalás Madách-fejezetének kiemelt témája a dráma jövőképeinek kilátástalansága.⁵⁴ *История Всемирной Литературы (В Девяти Томах). Том Седьмой*. От ред. БЕРНШТЕЙН, Инна Абрамовна, Москва, Наука, 1991, *Венгерская Литература*: 518–523., 519.

AZ ORSZÁG TÜKRÉ.

BUDAPESTI KÉPES KOZLÖNY.

Harmadik évfolyam. — 29-dik szám.

Pest, 1864. Oktober 11-én.

Kiadó: **MATUS JÁNOS.**

Kiadó-hivatal: Egyetem-utca 2-dik sz.
A kéziratok az Engel és Mandello-nyomdába,
egyetem-utca 2. sz. a. küldendők.

Előfizetési ár:

Egész évre 12 ft., félévre 6 ft., évnegyedre 3 ft.

A lap megjelenik háromszor havonként u. m.
minden hó 1., 11. és 21-kén.

Fel. szerk.: **SZOKOLY VIKTOR.**

(Lakása: Dohány-utca, 1-ső sz., 1-ső em.,
a „Szegei kávéház“ mellett.)

Tulajdonos: **BALÁZS SÁNDOR.**

Reviczky Szever.

Az újabb irodalomban senki sincs, a kihez szebb reményeket köthetünk volna, mint Reviczky Szeverhez. Midőn az alcibiadesi szép ifju elment mellettünk az utcán, ösztönszerűleg mondók utána valamennyien: „e fiatal embernek nagy jövője lesz.“

Kiváló volt ő ifju pályatársai közt, mint madarak közt a sólyom, mint a bokrok közt a fenyűsudar.

Isten sok tehetséggel, szerencsés tulajdonokkal áldotta meg: becsőstön, mely már is több kezdett lenni a közönséges hiúságnál, ismeretvágy, melynek kielégítéséhez a legélesebb felfogású ész járult, nemes előadás, megnyerő modor, s a legszebb külső, mely a regényírók ideáljait látszott megközelíteni.

Irodalmi működése nem fog maga után mélyebb nyomokat hagyni; gazdag tehetsége még nem áósott magának medret, hisz ideje sem volt rá; de a tartalmas forrás ott buzgott már, s noha még most, utait keresve, szétfutott: mindenki érzé, hogy itt hatal-

Reviczky Szever.

mas ér van, mely isten tudja még minő zúgó folyóvá nővi ki magát.

A Budapesti Szemleiben külföldi nagy írók ismertetésével lépett föl, megbírálta a lapokban néhány drámai előadást, odaszólt a színház igazgatási ügyeihez, albumot szerkesztett az alföldi inségeseknek, a Pesti Naplóban államgazdászati cikkeivel vonta magára a közfigyelmet, s legújabbban a losonci vasút tárgyában tartott gyűléseken mint szónok kezdett tündökölni.

Bármely téren lépett is föl: legkényesebb bírálójának is meg kellett adni, hogy ezen ifju tanult és gondolkodik, s ha tévesen fog is föl valamit, a kifejezés titkaiból már is oly tulajdonokat sajátított el, melyekért a kiténő tehetségek is, gyakran egész életükön át hiában küzdenek.

Sokan egy kiténő diplomatát vártak belőle... tán még előkelő pártvezér lesz, mondák mások... de ez mind csak találgatás; hanem a mi fájdalmasan bizonyos, az: hogy a magyar hírlapirodalom oly tollat veszített el benne, mely eddig csak csil-

pedig elbűvölte az orosz gondolkodó történelemszemléletének hűvös logikája. Az *orosz regényirodalom* utolsó bekezdése is a Herzen iránti személyes rokonszenvről vall. Az „erkölcsromlottság s mindazon akadályozó bajok, melyek a civilizációt hátráltatják Oroszországban, a legszigorúbb cenzorokat találták az idézett férfiakban [Nyekraszov, Herzen, Piszemskij]”. Oroszország feladata – zárja gondolatmenetét Reviczky – a polgári vívmányok meghonosítása és nemzetivé tétele: „ez okból méltán óhajtjuk a humanitás szempontjából, hogy a Gogol-féle túlzott nemzeti kizárólagossággal kacérokodó eljárást a Hercen-féle, máris általánosulni kezdő iránya váltsa föl”.⁵⁵ Az irodalmi ellenzékhez közvetlenül nem kötődő Jókai is sokra tartotta Herzen nézeteit. „Az orosz kormánynak van kancsukája, vannak szibériai ólombányái, vannak vérrel írt ukázai; de az orosz nemzetnek van szabadság utáni vágya, mit demokrata egyletei fenyegetve hirdetnek a világnak, van hatalmas literatúrája, melynek magas lelkű bajnokai az általános szellemi jobblétért, a nagy koreszmékért küzdenek...” – írja a kiegészés idején.⁵⁶

Az 1860-as évek fordulóján Reviczky Szevér élen járt a cári hatalomtól fenyegetett orosz „demokrata egyletek” hazai megismertetésében.⁵⁷ Itt is Herzen hatása érvényesül, aki még hazájában, Saint-Simont olvasva kezd el tűnődni az igazságosabb, „együtt érzőbb” társadalom megteremtésének lehetőségein. Később eltávolodott a francia utópistától – akiért a 30-as évek derekán még száműzetést is szenvedett –, de a *Kolokol* Herzenjét is az a szociális érzékenység vezette, amely az orosz íróknál megszokott volt, ám a nyugati világban még rendhagyónak számított. 1861-ben – az orosz jobbágyfelszabadítás kudarcát látva – a *Kolokol* hangja radikálisabbá válik, szakít liberális szerzőivel, és politikai értékrendje balra tolódik. Herzen úgy látja, a nyugati társadalmak előtt két történelmi csapda áll: az elviselhetetlen szociális igazságtalanság robbanásponthoz vezet, vagy létrejön valamiféle jóléti, egalitárius rendszer, amelynek ára az egyéni szabadság korlátozása. A forradalmi erőszakkal megvalósuló, osztály nélküli társadalmat és vagyonközösséget hirdető kommunizmus törvényszerűen megfosztja az egyént polgári autonómiájától, ezért elutasította – a szintén Londonban élő – Marx *Kiáltványát*. Mindez egybecseng a Herzen-írásokkal ismerkedő Reviczky nézeteivel: *Tragédia*-bírálatában a legindulatosabban a vagyonközösség eszméjét ostromozza.

A magyar kritikus moralizáló hangja is a *Kolokol* eszméivel mutat rokonságot. A „híres orosz emigránst” taszították az 50-es években népszerűvé váló, az akarat szabad-

ságát vitató mechanikus materialista nézetek. Írásainak visszatérő tézise, hogy nem a fiziológia, hanem a szociológia feladata az ember megértése, aki morális lény, ezért a társadalom jobbá tételének feltétele szabadságának és cselekvőképességének biztosítása. Mindez magyarázatul szolgál arra, hogy Reviczky kritikus hangja miért válik közönyössé a VII. (konstantinápolyi) szín ismertetése után, amikor Ádám már nem irányítója, csupán szemlélője korának (Prága és London), majd ellenségessé, amikor a cselekvés lehetőségének illúziója is elveszett: az ember tehetetlen elszenvedője a történelem utáni eseménytelenségnek, csak értelmét vesztett létének terhét cipeli (falanszter, úr, eszkimó szín).

A *Tragédia* jövőképe nem csupán azért bőszi Reviczkyt, mert e szcénákból hiányzik a történelmen munkálkodó ember. A fiatal Herzen még vallotta, hogy a „világhistória” folyamatait egyetemes törvényszerűségek szabályozzák, többé-kevésbé hasonló utat jár be minden nép, és az európai polgárosodás során fokozatosan eltűnnek a közöttük lévő különbségek. A *Kolokol* indításakor már más nézeteket vall: az eltérő történelmi életformák, nemzeti hagyományok mellett nem érvényesülhetnek egyetemes mozdatóerők, és a különbségek az emberiség egységesülését is lehetetlenné teszik. A 60-as évek elején Herzen a – Reviczky által is ostromozott – világpolgárság eszményét káros és megvalósíthatatlan fantazmagóriának véli, helyette a hazafiúi öntudat ébrentartása a cél, hogy minden nemzet megtalálja azt a társadalmi formát, amely leginkább összhangban van az „igazságról és szabadságról alkotott elképzelésével”.

Herzen eszméi nem csupán a *Tragédia*-bírálat megjelenése előtt formálják Reviczky Szevér társadalmi, irodalomkritikai nézeteit, hanem az orosz gondolkodó ihletőereje még erősödni is látszik az utána következő időszakban. Az 1862 derekán írt *Oroszország jelen belviszonyai* című tanulmányában az ifjú publicista rokonszenve az orosz radikális baloldal felé fordul. Cikkében kifejti, hogy csalódott a reformjaival reményeket keltő II. Sándorban, aki nem tudott érdemben változtatni elődjére, a „Kancsukás” Miklós „hitele vesztett kényuralmán”. Viszont csodálattal szól az ellenzék támogató „erőgazdag, hév és politikai irányzatban rettenthetetlen irodalomról” és arról a forradalmi hangulatról, amit Oroszországban a *Szovremennyik* (a lap címét *Jelenkornak* fordítva *Kortárs* helyett), külföldön pedig a *Kolokol* tüzel. Az egyre hangosabban abszolutizmusellenes Reviczky egyetért az ellenzék fő politikai követelésével, az „általános népszava-

⁵⁵ REVICZKY: *i. m.* (1860), 2219.

⁵⁶ JÓKAI Mór: *Kivel szövetkezzünk? = A Hon*, 1867. szeptember 4. (202. sz.), I. Vö. FORGÁCS László: *Jókai és az orosz irodalom = Tanulmányok I. i. m.* (1961), 471–522., 486–488., 495–500.

⁵⁷ Reviczky missziója nem előzmény nélküli: a baloldali politikai eszmék hazai recepciója ekkor már közel négy évtizedes múltra tekint vissza. Vö. PÁNDI Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. *Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban I–II.* Bp., Magvető, 1972

zaton alapuló népelemi egyeduralommal”. Herzenről írt szavai pedig önmagukért beszélnek. „E központkivüli, de nem kevésbé életerős s hatályos irodalom feje Hertenzen Sándor, a híres orosz menekült, ki engesztelhetetlen ellenszennvel az orosz arisztokrácia s kormány iránt, évek óta küzd a gyökeres reformok érdekében. Londonban tartózkodva, hol egész orosz nyomdát állított föl, nemcsak főlapja, a *Harang* (*Kolokol*) hasábjain támadja meg metesző gúnyor s lángzó szabadságvágygal az orosz kormányt és arisztokráciát, de a főlapot röpiratok is támogatják, a rozzant elméleteket, kormányi visszaéléseket, az arisztokratikus hűbér mindenhatósági túlkapasokat. Hertenzen hatalma rendkívüli Oroszországban. Az új nemzedék valódi diktátora, erkölcsi tekintélye túlsúlyozza a kormány tekintélyét. Erő és szenvedélyben gazdag író; a gúnyorral ékesen szólást párosítva, Oroszország apostolszózatként tekint szavait.”⁵⁸

Herzennek a történelmi folyamatról, a kalkulálható jövőről, az egyén és társadalom kapcsolatáról vallott nézetei bizonyosan formálták Reviczky Szevér *Tragédia*-dolgozatának ideológiai alapjait, de alaposabb megértésük, értő feldolgozásuk kétséges. A magyar kritikust nemcsak a korai halál akadályozta meg, hogy a kortárs orosz forradalmi demokraták hatékony népszerűsítője, majd honi követője legyen.⁵⁹ Az eszmetörténet örök törvénye itt is győzött: Herzen társadalomfilozófiájának ellentmondásai az átvétel során tovább mélyültek. Ugyanis Reviczky a messziről jött ember szavának járó jóhiszeműséggel fogadja Herzen téziseit, és egy orosz–angol–francia lap cikkein fellelkesülve indul harcba egy itthoni szépirodalmi disztópia ellen. Nem tudhatta, hogy Herzen tanaiért honfitársai kevésbé lelkesedtek, még az egyébként hozzá közel álló, nyugatos Turgenyev is fenntartásokkal fogadta a genfi, római, párizsi szalonokban és a British Múzeum könyvtárában kimódolt orosz demokrata teóriákat, majd *Füst* (1867) című regényében leplezi le az emigráns orosz „szalonforradalmárokat”, nem titkolva, hogy bírálata Herzennek is szól. Dosztojevszkijt pedig az új, radikális tézi-

sek hirdetőinek gyökértelensége taszította: legsötétebb tónusú regényében, az *Ördögökben* (1872) a nyugatról hazatérő orosz forradalmárok mételyező eszmék megszállottjaiként pusztulnak. Az otthon maradt reformerek, például a sorsüldözött Csernisevszkij ellenszenve életrajzi okok miatt is indokolt volt. Herzen igazi forradalmárokkal – Garibaldival, Mazzinivel, Worcell-lel, Bakunyinnal és Kossuthal – ápolit baráti kapcsolatot, a 60-as évek derekán az I. Internacionálé iránt is érdeklődött, de maga inkább Saint-Simonhoz és Owenhez hasonló, álmódzó filantróp maradt. Elméletei, amelyektől a társadalmi válság megoldását remélte (narodnyik szocializmus, polgári obszcina), csupán a falanszterhez hasonló, a történelmi feltételekről megfelelően utópiák. Ebből következik Reviczky Szevér *Tragédia*-bírálatának két alapvető elméleti-ideológiai ellentmondása: a történelmi igazság keresésében a józan ész egyeduralma is illúziókat és indulatokat szül, másrészt a világpolgárság eszménye elleni harcában egy genezisében internacionalista politikai mozgalom társadalombíráta érvényesül.

*

Írása végén Reviczky Szevér „szívébe öröm szállt” „betöltött itézési kötelessége” nyomán, de az utókor nehezen tud osztozni ebben, hiszen az ifjú és tehetséges kritikus terjedelmes *Tragédia*-bíráta a paródiába hajló tiszteletkörök és az ideológiai passzusok nélkül csupán ígéretes vázlat. A „mi lett volna” nem tudományos kategória, de feltételezhető, hogy másképp formálódik az irodalmi ellenzék *Tragédia*-képe, ha írásaiban nemcsak Alekszandr Herzen, hanem a legjelentősebb kortárs orosz irodalomkritikus, Visszarion Belinszkij hatása is érvényesül,⁶⁰ vagy Reviczky dolgozata egyik érettebb elvbarátját esztétizálóbb bírálat megírására ösztönözi. Nem így történt. A következő *Tragédia*-értékelést nem az irodalmi ellenzék legfelkészültebb teoretikusa, egyetemi elméje, Riedl Szende írta, hanem a lobbanékonyágáról ismert ifjú kritikus, Zilahy Károly.

⁵⁸ REVICZKY Szevér: *Oroszország jelen belviszonyai = Budapesti Szemle*, 1862, 14. kötet, 46–47. sz., 420–436., 428–429. A cikk forrása Mazadénak a *Revue des Deux Mondes*-ben megjelent tanulmánya, amit Reviczky saját politikai elképzeléseire igazított. Vö. D. ZÖLDHELYI: *i. m.* (1956), 473–474. Később Arany lapja is foglalkozik „Herzen *Harangjával*”. [NÉVTELEN]: *Az orosz hírlapirodalom = Kosszorú*, 1863. április 5. (14. sz.) 332–333., 333.

⁵⁹ Vö. D. ZÖLDHELYI: *i. m.* (1956), 474. vs. NYÍRÓ: *i. m.* (1961), 532.

⁶⁰ A szakirodalom eltérően értékeli e kritikátörténeti kapcsolat elvi esé-

lyeit és vélt vagy valós bizonyítékait. Vö. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*. Bp., Akadémiai, 1955; FENYŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása a reformkori magyar hírlapirodalomban = Tanulmányok I. i. m.* (1961), 204–244.; NYÍRÓ: *i. m.* (1961), 523–530.; D. ZÖLDHELYI–DUKKON: *i. m.* (1983), 15–18. Nincs rá filológiai bizonyíték, hogy Reviczky ismerte volna Belinszkijt, de Csernisevszkijről, Dobroljubovról és a forradalmi demokraták folyóiratáról, a *Szovremennjyikről* (Jelenkornak fordítva) maga írt. REVICZKY: *i. m.* (Budapesti Szemle, 1862), 428.